

Karahanlı ve Harezmi Türkçesinde Leksik Denk Çiftler

Dialect Contact in Karakhanid and Khwarazmian Turkish (Lexically Equal Pairs)

Yaşar Şimşek¹

ÖZET

Eski Türkçe döneminin üçüncü evresini oluşturan Karahanlı Türkçesi, XI. yüzyılda Kâşgar merkezli gelişme gösteren edebî dilin adıdır. Moğol fütuhatinin ardından Türk dünyasının kültür merkezi yer değiştirmiş, tarihi Doğu Türk yazı dili, Harezmi bölgesinde bünyesine kattığı yerli ağız özellikleri ile yeni bir hüviyet kazanmıştır. Harezmi Türkçesi, her ne kadar Karahanlı Türkçesi temelinde gelişme göstermiş olsa da bölgenin etnik yapısında görülen çeşitlilik sebebiyle karma bir yapı hâlini almıştır. Bu çalışmada Karahanlı ve Harezmi Türkçesi ile yazılan satırarası Kur'an tercümelemleri leksik denk çiftler bakımından karşılaştırılmıştır. Kur'an'ın Türkler tarafından yapılan tercümelerinde aynı Arapça kelimenin lehçe farklarından kaynaklanan ve tercümeğe yansıyan söz varlığını genel hatlarıyla ortaya koymak, çalışmanın amacını oluşturmaktadır. Çalışmada Kur'an tercümelerinin esas alınmasının sebebi, aynı eserin (Kur'an-ı Kerim) Karahanlı ve Harezmi Türkçesi ile yapılan tercümelerinde lehçe farklılıklarının görülüp görülmediğini tespit etmektir. Satırarası Kur'an tercümelerinde her Arapça kelimenin bir karşılığı bulunduğu için eserleri söz varlığı bağlamında kelime kelime karşılaştırmak mümkün olmaktadır. Çalışmada elde edilen veriler, *Dîvânü Lugâti'l-Türk*'te Çiğil, Kıpçak, Yemek, Oğrak, Oğuz, Tuhsi, Uyghur ve Yağma lehçeleri için verilen açıklamalarla karşılaştırılmış; kelimelerin *Kutadgu Bilig*, *Atebetü'l-Hakayık*, *Nehcü'l-Ferâdis*, *Kıyasü'l-Enbiyâ*, *Mu'üni'l-Mürîd* ve *Husrev ü Şirin*'de kullanım sıklıkları da gösterilerek Karahanlı ve Harezmi Türkçesinde leksik denk çiftlerden kaynaklanan lehçe farkları bir makalenin hacmi ölçüsünde örneklenilerek değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Karahanlı Türkçesi, Harezmi Türkçesi, Söz Varlığı, Leksik Denk Çiftler, Lehçe Farkları

ABSTRACT

Karakhanid Turkish constitutes the third phase of the Old Turkic period and is the name of the literary language that developed in the 11th century in Kashgar. Following the Mongol conquest, the cultural center of the Turkic world shifted, and the historical literary Eastern Turkic gained a new identity upon absorbing the local Turkic dialect features in Khwarazm. Thus, Khwarazmian Turkish grew out of Karakhanid Turkish only to adopt a hybrid character due to the multiculturalism of the surrounding region. This study compares the interlinear translations of two Qur'an translations in Karakhanid and Khwarazmian Turkish in terms of lexical equivalent pairs. The hope is to reveal whether any new vocabulary had emerged for the same Arabic words due to dialect differences, and if so, how that got reflected in the respective translations. In this case, the translations are word by word and interlinear, thus allowing this study to work the same way as well. The study then compares its findings with their Çiğil, Kipchak, Yemek, Ograk, Oghuz, Tuhsi, Uyghur, and Yagma dialect equivalents in the

¹Doç. Dr., Giresun Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Giresun, Türkiye

ORCID: Y.S. 0000-0003-4532-8467

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Yaşar Şimşek,
Giresun Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi,
Giresun, Türkiye
E-posta: ysimsek55@gmail.com

Başvuru/Submitted: 06.02.2024

Revizyon Talebi/Revision Requested: 06.04.2024

Son Revizyon/Last Revision Received: 06.04.2024

Kabul/Accepted: 08.04.2024

Atf/Citation: Şimşek, B. (2024). Dialect contact in Karakhanid and Khwarazmian Turkish (lexically equal pairs). *TUDED*, 64(1), 299–319. <https://doi.org/10.26650/TUDED2024-1432455>

Dīwān Lughāt al-Turk. The article also takes a look at word frequencies in *Kutadgu Bilig*, *Atabat al-Haqa'iq*, *Nahj al-Faradis*, *Qişaş al-anbiyā'*, *Mu'inü'l-Mürid*, and *Khosrow y Shirin* and illustrates the dialect differences arising from lexically equivalent pairs in Karakhanid and Khwarazmian Turkish with plenty of examples, thus constituting the entire study.

Keywords: Karakhanid Turkish, Khwarazmian Turkish, vocabulary, lexically equivalent pairs, dialect contact

EXTENDED ABSTRACT

This study compares the interlinear translations of two Qur'an translations in Karakhanid and Khwarazmian Turkish in terms of lexical equivalent pairs. The hope is to reveal whether any new vocabulary had emerged for the same Arabic words due to dialect differences and if so, how that got reflected in the respective translations. In this case, the translations are word by word and interlinear and thus allows the study to work the same way as well.

Lexical units belonging to two different variants of a language are called lexically equivalent pairs if they express the same concept and in no way differ in terms of meaning.

This study compares the interlinear translations of the Qur'an in Karakhanid and Khwarazmian Turkish (*Rylands*, *TİEM 73*, *Meşhed/293*, and *Hekimoğlu*), comparing and contrasting all lexically equivalent pairs. The study uses Qur'an translations as its basis because they allow the identification of dialect differences using the same work and ultimately illustrates the dialect differences arising from lexically equivalent pairs in Karakhanid and Khwarazmian Turkish through plenty of examples.

One can see in Ayah 9 of the Quran's Surah 44 that the Turkish equivalent of the word *dūn*^e is *ağın* in the *Rylands* and *TİEM 73* manuscripts, *öngin*, *özge*, and *bisre* in the *Mashhad/293* manuscript, and *bisre* in the *Hekimoğlu* manuscript. This difference in translation for the same Arabic word is a matter of century-based dialect evolution, more precisely the evolution of Eastern Turkish between the 11th and 14th centuries. In fact, Kâşgarlı Mahmud also recorded *ağın* as "as Çigil dialect" in the *Dīwān Lughāt al-Turk*. Accordingly, *ağın* ~ *öngi(n)* ~ *özge* ~ *bisre* ("other, other than") in both centuries are lexical equivalent pairs of each other. The study has compared and contrasted other pairs that are believed to be lexical equivalents with the *Dīwān Lughāt al-Turk*, *Kutadgu Bilig*, *Atabat al-Haqa'iq*, *Muqaddimat al-Adab*, *Nahj al-Faradis*, *Qişaş al-anbiyā'*, *Mu'inü'l-Mürid*, and *Khosrow y Shirin* and assesses any differences between Karakhanid and Khwarazmian Turkish by making note of how frequently the words in question appear in both translations.

14th-century written Eastern Turkic (Khwarazmian) had evolved out of Karakhanid Turkish but also includes linguistic features from other Turkic dialects due to the multiculturalism of the surrounding region. Other studies on the relationship between literary Turkic languages and spoken dialects have shown that such differences had already begun as far back as the Köktürk period and thus weren't unique to the 14th century. The main factor that distinguishes 14th-century literary Eastern Turkic from other periods is that the written language-dialect relationship is much more focused compared to the Old Turkic period.

This study examines the differences in lexical equivalent pairs from two translations of the Qur'an, one made during the 11th and the other in the 14th century. The findings show the Khwarazmian translation to have preserved words specific to the Karakhanid version while also containing a range of vocabulary from other Turkic dialects as well. What is interesting in terms of historical linguistics is that the latter phenomenon had emerged in Karakhanid Turkish, not Khwarazmian.

The following lexical pairs all appear side by side in the Karakhanid text: *ağın/öngin*; *balçık/titig*, *қадаş/уя/қарындаş*, *kizle-/yaş(ur)-*, *çanak/ayak*, *tap-/kertgün-/inan-*, *tegre/yöre*, *törüt-/yarat-*, *tutaşu/ulaşu*, and *üsk/kat*. Despite meaning the same thing, each pair or group of words is believed to hail from two different Turkic languages. Many are common in literary Köktürk and Old Uyghur. Similarly, *ağın* is more common than *öngin*, and *titig* occurs more frequently than *balçık*. Moreover, *ağın* hails from Çigil Tukic, while *balçık* comes from Oghuz Turkic. In contrast, the frequency of these word pairs in Khwarazmian has changed direction all together. For example, the Old Turkic word *titig* had been completely forgotten, only to be replaced by *balçık*, which *Kâşgarlı* stated was of *Oghuz* origin.

Giriş

Türk dilinin ilk yazılı ürünleri VII. yüzyılda ortaya çıkmış olmasına rağmen Türkçenin lehçelere ayrılması, tarihin bilinmeyen bir döneminde başlamıştır. Türk Kağanlığının çatısı altında meskun olan Kıpçak, Oğuz, Karluk, Uygur, Tatar, Kurikan, Türkiş, Çik ve Basml boylarının VII-VIII. yüzyıldaki dil özellikleri hakkında doğrudan bir bilgi sahibi olmak bugün için mümkün görünmemektedir, fakat yazıtlarda zikredilen Türk boylarının o devirlerde kavmi oluşumlarını tamamladıkları göz önüne alındığında her boyun yazıtların dilinden ayrılan bazı dil özelliklerine sahip olduğu ve bu özelliklerin bir kısmının yazı diline yansıdığı düşünülmektedir. Nitekim Korkmaz (1995) ve Gülsevin (1998) Eski Türkçede Oğuzca özellikleri ses ve şekil bilgisi bağlamında değerlendirmiş ve Oğuzcanın daha Köktürk harfli yazıtların dikildiği dönemde Türk yazı dilini çeşitli açılardan etkilediğini düşünmüşlerdir.

Tarihî Türk dili alanında yapılan araştırmalar, Türk lehçelerinin birbiri ile etkileşiminin oldukça erken dönemlerde başladığını, yazı dili statüsünde olmayan lehçelerin yazı dilini etkileyebildiğini göstermektedir. Korkmaz'a göre bu durumun temel sebebi birtakım farklı lehçe özelliklerine sahip Türk etnik boy ve kavimlerinin bir arada yaşamasıdır:

“Köktürk ve Uygur yazı dilleri daha oturmamış, ölçünlü (standart) bir yapıya ulaşmamıştır. Her iki dönemi temsil eden eserler arasında ses ve şekil bilgisi açısından birbirinden ayrı durumları ortaya koyan şekillenmeler görülmektedir. Bunun başlıca nedeni, Köktürk ve Uygur devletlerinin siyasi ve sosyal yapısını birbirinden farklı Türk etnik boy ve kavimlerin oluşturmuş olması ve bu etnik gruplar arasında birtakım lehçe ayrılıklarının bulunmasıdır.” (2013, s. 42).

Köktürkçe ve Eski Uygur Türkçesinden farklı bir kültür dairesinde gelişme gösteren Karahanlı Türkçesinin sınırları, Kâşgarlı Mahmud tarafından çizilmiştir: “Dillerin en hafifi Oğuzlarinkidir. En doğrusu, Yagma ve Tohsılar ile ta Uygur şehirlerine kadar Etil, Yamar, Ertiş, İla vadilerinde oturanlarınkidir. En fasihi ise Hakaniye (Karahanlı) hanlarının ve onlarla münasebette olanlarınkidir” (DLT, s. 11). Karahanlı Devleti de tıpkı Köktürk ve Uygur Kağanlıkları gibi farklı Türk boylarının aynı siyasi çatı altında yaşadığı bir devlettir. *Çiğil*, *Askeli*, *Barsgan*, *Heskelî*, *Bulak*, *Gügergin* ve *Tuhsı* olmak üzere Karluk boyları ile (bk. Nəcəf, 2005, s. 71); *Uygur* ve *Oğuz* Türklerinin yoğun olarak yaşadığı ve devletin boylar birliğine dayandığı bir konfederasyon olan Karahanlı Devletinin sınırları içinde “*Uygurlar*, *Çömüller*, *Barsganlılar*, *Çaruklar*, *Oğraklar*, *Yağmalar*, *Çiğiller*, *Tuhsılar*, *Ezkişler*, *Karluklar*, *Türkmenler* ve *Oğuzlar* başta olmak üzere, Kâşgar’da *Karluk*, *Yağma* yanı sıra *Kençekler*; *Hirgili*’de *Karluk*, *Yağma* yanı sıra *Tokuz Oğuzlar*; Sayram ve Balasagun arasında *Argular* yaşamıştır” (Karahani, 2014, s. 15-17). Kâşgarlı’nın farklı lehçelere ait olduğunu belirttiği bazı dil özellikleri ve söz varlığını devrin ölçünlü dilini en iyi yansıtan eseri Kutadgu Bilig’de bulmak mümkündür (bk. Mert, 2017).

Orta Türkçe döneminin ilk evresini oluşturan Harezmi Türkçesi, Karahanlı Türkçesi temelinde gelişme göstermiş olmasına rağmen Karahanlı Türkçesinden özellikle Oğuzca özelliklerin

eserlerde yoğun olarak görülmesi sebebiyle ayrılmaktadır. Harezmi Türkçesinin neşet ettiği Harezmi bölgesi daha Köktürkler döneminden itibaren Türk boylarının göç ettiği bir yer hâlini almış, bu bölgede Doğu Türkleri ile birlikte Oğuz ve Kıpçak boyları bir arada yaşamıştır (bk. Ata, 2014, s. 1-21). Harezmi Türkçesinin Türk dili tarihinde kazandığı farklı yapıyı lehçelerin birbiri ve yazı dili ile olan etkileşimiyle açıklamak mümkündür (bk. Ağca, 2020; Doğan 2022).

Bir lehçenin yazı dili olabilmesi sosyolojik, siyasi, kültürel ve coğrafi şartlarla mümkündür ve her lehçe yazı dili statüsünde değildir. Tarihî süreçte ana dilden ses, şekil bilgisi ve söz varlığı bağlamında ayrılan lehçeler, yazı dili statüsüne yükselmeseler dahi ortak siyasi çatı altında/aynı coğrafyayı paylaşmaları hâlinde birbirini ve yazı dilini etkileyebilir. Lehçeler arasındaki etkileşim, lehçe konuşurlarının nüfus ve nüfuzuna bağlı olarak ses ve şekil bilgisi boyutunda kalabileceği gibi söz varlığı bağlamında da kendini gösterebilir. Bahsi geçen söz varlığı farklılıkları, bu makalede Karahanlı ve Harezmi Türkçesinde leksik denk çiftler bağlamında değerlendirmeye çalışılacaktır.

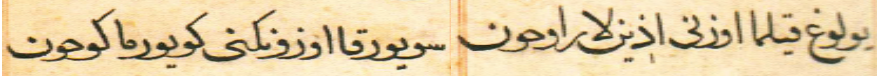
1. Leksik Denk Çiftler

Bir dilde, aynı kavramı ifade etmek için kullanılan ve aralarında anlam farkı bulunmayan o dilin iki farklı lehçesine ait sözlük birimler leksik denk çiftlerdir.

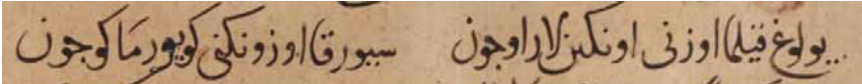
*Yuluğ kılma özni **ağınla** üçün*

Suyurka özüngni küyürme küçün

“Başkaları için kendini fedâ etme; kendine acı da zorla ateşe atma.” (KB, 1404)

(B) *Yuluğ kılma özni **ağınlar** üçün / Suyurka özüngni küyürme küçün*

(C) *Yuluğ kılma özni **önginler** üçün / Suyurka özüngni küyürme küçün*

Kutadgu Bilig’in 1404. beyitinde aynı kavramı ifade etmek için kullanılan *ağın* ve *öngin* “başka” kelimeleri arasında anlam farkı bulunmamaktadır. Bu kelimeler, Kutadgu Bilig’in Fergana ve Mısır nüshalarında birbirinin leksik denk çiftidir. Denk çiftlerin tespit edilmesinde Kâşgarlı Mahmud’un XI. yüzyıl Türk lehçeleri üzerine verdiği bilgiler, anahtar rol oynamaktadır: *ağın* “başka” anlamında edat. Çiğilcedir (DLT, s. 36). *öngin(n)* “başka” (DLT, s. 46; 69).

Bir dilde leksik denk çiftlerin görülmesinin en önemli sebebi, lehçeleşmedir (*dialectalization/ divergence*). Lehçeleşme, toplumdilbilimciler tarafından lehçelerin birbirinden tamamen ayrılma

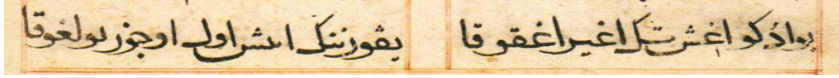
veya kısmen uzaklaşma süreci için kullanılan bir terimdir. “Bu süreç, aynı dil konuşurlarının aralarında coğrafi, siyasi ve/veya kültürel bağlantıların kopması ya da zayıflaması sonucunda oluşur” (Crystal, 2008, s. 154).

“Coğrafi, sosyal ve kültürel şartlar değiştiğinde dilin kendi bünyesinde mevcut olan konuşma farklılıkları (ağızlar) giderek derinleşir. Böylece önceleri dil topluluğunun tümü tarafından anlaşılabilir iletiler, daha sonraki zamanlarda bu topluluğun yalnızca bir bölümü tarafından anlaşılmaya devam ederken diğer bir bölümü/bölümleri tarafından daha az anlaşılır yahut hiç anlaşılmaz hâle gelir” (Akar, 2010, s. 17).

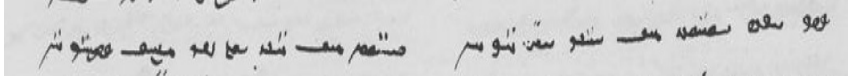
Bu edgü ağış teg ağır ağguka

Yawuz neng iniş ol uçuz bulguka

“İyi, yokuş tırmanmak gibidir, güçtür; kötü şey ise iniş gibidir, kolayca elde edilir” (KB, 903).

(B) *Bu edgü ağış teg ağır ağguka / Yawuz neng iniş ol uçuz bulguka*

(A) *Bu edgü yokuş teg ağır ağguka / Yakut teg kız ol kör tilep bulguka*

Kâşgarlı Mahmud’un lehçeler hakkında verdiği bilgiler bu konuda yol gösterici olsa da leksik denk çiftlerin tespit edilebilmesi için göstergelerin kullanım alanlarının (isogloss) ve sıklıklarının tespit edilmesi gerekmektedir.

ağış “yokuş” | DLT “yükselmeye” | KB “yükseliş, yokuş” (5) | AH Ø | ME Ø | NF Ø | KE “yokuş” (1) | MM Ø | HŞ Ø

yokuş “yokuş” | DLT *yok* “yokuş” | KB “yokuş” (dizinde yok) | AH Ø | ME Ø | NF Ø | KE Ø | MM Ø | HŞ Ø

Tarihî Türk dili alanındaki verilerden sonuç elde edilemediğinde çağdaş Türk dili alanı denk çiftler arasındaki sınır çizgisini belirleyebilmektedir:

YOKUŞ → TT. *yokuş* | Az. *yohuş* | Tür. *çıkış* | Baş. *ür* // *küteriliş* | Kaz. *ör* // *köteriliv* | Kır. *ör* | Öz. *ör* | Tat. *ür* // *küteriliş* | Uy. *öre* // *kötürülüş*

Kullanım alanı Türkiye ve Azerbaycan yazı dilleri ile sınırlı *yokuş*, Başkurt, Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar ve Uygur yazı dillerindeki *ör/öre/ür* ve Eski Türkçe *ağış*; lehçeleşme öncesi ortaklığın izlerini taşır. Eski Türkçede *ağ-* // *ö-* // *yo-* fiilleri, “yükselmek” anlamındadır.

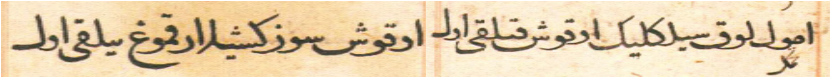
Dilin doğası gereği, bir gösterge belli bir coğrafi sınırlılıktaki kullanılmakta veya belli bir yazı diline özgü olabilmektedir. Aynı kavramı işaretlemek şartıyla, X lehçesindeki a¹ göstergesi, Y lehçesinde de a¹ olabileceği gibi sosyal, kültürel, coğrafi, siyasi şartlara bağlı olarak değişiklik gösterebilmektedir. Lehçeler, ortak bir ana dilden türedikleri için ortak söz varlığına sahiptirler, ancak lehçeler arasındaki dil dışı etkenler söz varlığındaki farklılaşmanın ana sebebidir. X lehçesindeki a¹ göstergesinin Y lehçesinde a¹ ile işaretlenmediği durumlarda dil, çözüm yolları üretmek mecburiyetindedir, aksi hâlde dilsel boşluk oluşur. Bu durum farklı bir dilden kelime alıntılama şeklinde çözülebileceği gibi dilin kendi içinde doğal olarak geliştirdiği yöntemlerle de çözüme kavuşturulabilir. Ortak kavram alanını işaretleyen kelimeler arasındaki anlam geçişleri, dilsel boşlukların oluşmasını engeller. Türkmen Türkçesinde *çıkış* “yokuş” ve Başkurt, Kazak, Tatar, Uygur yazı dillerindeki *küteriliş*, *köterilüv*, *kötürülüş* bu yolla oluşmuştur.

İkinci sebep, anlam değişimleridir. Başlangıçta denk çift olmayan kelimeler, anlam değişmesi yaşayarak birbirinin kavram alanını işaretleyebilir. Bu durum ortak kavram alanına sahip kelimelerde görülür. Ortak kavram alanına sahip kelimeler arasında keskin çizgilerin olmaması, anlam geçişlerini mümkün kılmaktadır:

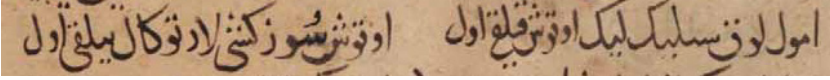
Amulluk siliglik ukuş kılkı ol

Ukuşsuz kişiler kamuğ yılkı ol

“Sükûnet ve zarafet aklın niteliğidir; akılsız kişiler hayvan sürüsüne benzer.” (KB, 585).

(B) *Amulluk siliglik ukuş kılkı ol / Ukuşsuz kişiler kamuğ yılkı ol*

(C) *Amulluk siliglik ukuş kılkı ol / Ukuşsuz kişiler tükel yılkı ol*

Kamuğ < *kamağ*, Köktürkçe döneminde “halk, topluluk” (*Türk kara kamağ bodun ança timiş*) [KT 8-9] ve “hepsi, bütünü, tamamı” (*kamağı biş otuz süledimiz*) [KT 18] anlamlarında kullanılırken daha sonraki dönemlerde “hepsi, bütünü, tamamı” anlamı yaygınlaşmıştır¹. Yazıtların söz varlığında tanımlanmayan *tükel* “mükemmel, eksiksiz, tam, tamamıyla, büsbütün, sağlam” (Wilkens, 2021, s. 769) ve “hep(si), bütünü, tamamı” anlamlarında kullanılan *barça*² kullanım alanı Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi ve Çağatay sahası sınırlıdır. Harezmi

1 *kamuğ* DLT “hepsi, her, bütün” KB “bütün, hepsi, her” (358) AH *kamu/kamuğ* “her, bütün” (11) / (1) ME “hepsi, tümü” NF “bütün, hep” (18) KE “hep, hepsi, bütün” (698) MM “bütün, hep, her” (30) HŞ “bütün, hep” (115)

2 *barça* DLT “bütün, hepsi” KB “bütün, hep, bütünü” (226) AH Ø ME Ø NF “hep, bütün” (47) KE “hep, bütün, bütünü, hepsi” (60) MM Ø HŞ “bütün, hep” (134)

Türkçesinde aynı kavram alanını işaretleyen üç göstergeyi de aynı eserde bulmak mümkünken lehçeler arası ayrışma süreçleri ile birlikte bunlardan biri veya birkaçı tercih edilmiştir. Nitekim Eski Anadolu Türkçesinde *tükel* ve *barça* kelimeleri yerine *ka muğ/ka mu* vardır.

Denk çiftlerin oluşmasının bir diğer önemli sebebi, lehçe temasıdır (*contact dialectology*). Aynı dilin temas hâlindeki karşılıklı anlaşılabilirliğe sahip en az iki değişkisi, lehçe teması ile açıklanır (Trudgill, 1986'dan aktaran; Pilten Ufuk, 2018, s. 88; Doğan, 2022, s. 64). Tarihi Türk dili alanında, lehçe temasının yazı dilinde en yoğun olarak görüldüğü dönem XIV. yüzyıl olmuştur. Harezmi, Horasan, Altın Ordu ve Mısır-Suriye sahasında bu yüzyılda yazılan eserlerde farklı lehçelere ait dil özelliklerini bir arada görmek mümkündür.

Denk çift terimi, ilk defa Gülsevin (2007) tarafından kullanılmıştır. Gülsevin, Kutadgu Bilig'de "farklı lehçelerin karakteristiği olan *bul-* / *tap-* "bulmak"; +(I)g / +nl "belirtme durumu eki" gibi kelime ve ekleri *denk çift* olarak adlandırmıştır. Gülsevin'in Kutadgu Bilig'de tespit ettiği söz varlığı bağlamında denk çiftler şunlardır: *bul-* / *tap-* "bulmak"; *elig* / *kol* "el"; *ısrır-* / *tişle-* "ısrırmak"; *in-* / *tüş-* "inmek"; *kaç* / *neçe* / *kaçça* "kaç"; *kendü* / *öz* "kendisi"; *kiçe* / *tün* "gece"; *kizle-* / *yaşur-* "gizlemek"; *köpek* / *it* "köpek"; *mengze-* / *oğşa-* "benzemek"; *tal* / *butık* "dal".

Bu konuda bir başka değerlendirme, Doğan (2022, s. 329-396) tarafından yapılmıştır. Doğan, *adıruğ* / *adin* / *özge* "ayrı, başka"; *ağ* / *ürün* "beyaz"; *alığ* / *yawlağ* / *esiz* / *yawuz* "kötü"; *ağla-* / *uk-* "anlamak"; *arığ* / *toruğ* "zayıf, cılız"; *aşak* / *asra* / *alt* "aşağı, alt"; *aşlık* / *tariğ* "buğday"; *ayıt-* / *ti-* "demek"; *bart* / *sağrak* "bardak, kadeh"; *bayık* / *çın* "doğru (söz)"; *biyar* / *yul* / *bulağ* "pınar, kaynak"; *buyur-* / *yarlıka-* "emretmek"; *çanağ* / *ayağ* "kapacak"; *çömçe* / *kanıç* "kepeç"; *elig* / *kol* "el"; *karıl-* / *bulğa-* "karıştırılmak"; *keçe* / *kidiz* "keçe"; *kemi* / *uçan* / *kağuk* "gemi"; *kep* / *teg* "gibi"; *kurt* / *böri* "kurt"; *ödleğ* / *tüş* "öğlen"; *sağ* / *oğ* "sağ taraf"; *savağ-* / *uruğ-* "savaşmak"; *sor-* / *em-* "emmek"; *sökel* / *ig* "hastalık"; *tek tur-* / *şük tur-* "sessiz olmak"; *telü* / *telbe* / *telwe* "deli"; *tön-* / *kağtar-* / *yan-* "dönmek"; *utan-* / *uyal-* "utanmak"; *üyük* / *iğiz* "yüksek (yer)"; *yaz-* / *biti-* "yazmak"; *yey-* / *ut-* "yenmek"; *yöre* / *tegre* "çevre"; *yumurlan-* / *irkil-* / *tir-* / *yığıl-* "toplanmak" kelimelerini lehçe teması bağlamında değerlendirmiştir.

2. Yöntem

Bu çalışmada Karahanlı ve Harezmi Türkçesi ile yazılan satırarası Kur'an tercümelere (Rylands Nüshası (bk. Ata, 2013), TIEM 73 Nüshası (bk. Kök, 2004; Ünlü, 2004; Ünlü, 2018), Meşhed/293 Nüshası (bk. Şimşek, 2019) ve Hekimoğlu Nüshası (bk. Sağol, 1993) leksik denk çiftler bakımından karşılaştırılmıştır. Çalışmada Kur'an tercümelerinin esas alınmasının sebebi, aynı eserin (Kur'an-ı Kerim) Karahanlı ve Harezmi Türkçesi ile yapılan tercümelerinde lehçe farklılıklarının görülüp görülmediğini tespit etmektir. Kur'an'ın Türkler tarafından yapılan tercümelerinde aynı Arapça kelimenin lehçe farklarından kaynaklanan ve tercümeğe yansıyan söz varlığını genel hatlarıyla ortaya koymak, bu çalışmanın amacını oluşturmaktadır. Satırarası Kur'an tercümelerinde her Arapça kelimenin bir karşılığı bulunduğu için eserleri söz varlığı bağlamında kelime kelime karşılaştırmak mümkün olmaktadır. Ayetlerin tercümesi Arapça

kelime esas alınarak karşılaştırılmış ve lehçe ayrılıklarından kaynaklanan tercüme farklılıkları bir makalenin hacmi ölçüsünde örneklendirilerek gösterilmeye çalışılmıştır.

ađın ~ öngi(n) ~ özge ~ bisre “başka, ...den başka” [42/9] [Ar. dūn^e]

Kur'an'ın 42. suresinin 9. ayetinde *dūn^e* kelimesinin Türkçe karşılığı olarak Rylands ve TIEM 73 Nüshasında *ağın*, Meşhed/293'te *öngin*, *özge* ve *bisre*, Hekimođlu Nüshasında ise *bisre* yazıldığı görülmektedir. Aynı Arapça kelimenin farklı şekillerde tercüme edilmesi, XI ve XIV. yüzyıl Dođu Türk yazı dilinde görülen lehçe farkları ile ilgilidir. Nitekim *Dīvānu Lugāti 'l-Türk'*’te *ağın* kelimesinin “Çiđilce” olduğu Kâşgarlı Mahmud tarafından da belirtilmiştir. Buna göre, XI ve XIV. yüzyıl Türk yazı dillerinde “başka, ...den başka” anlamında kullanılan *ağın* ~ *öngi(n)* ~ *özge* ~ *bisre* kelimeleri, birbirinin leksik denk çiftidir. Leksik denk çift olduğu düşünölen örnekler *Dīvānu Lugāti 'l-Türk*, *Kutadgu Bilig*, *Atebetü 'l-Hakayık*, *Mukaddimetü 'l-Edeb*, *Nehcü 'l-Ferâdis*, *Kıyasü 'l-Enbiyâ*, *Mu'inü 'l-Mürid* ve *Husrev ü Şirin* ile karşılaştırılmış, kelimelerin ilgili eserlerdeki kullanım sıklıkları da yazılarak Karahanlı ve Harezmi Türkçesindeki leksik farklar değerlendirilmiştir.

Alıntı olduğu düşünölen kelimeler çalışma kapsamına alınmamıştır. Mesela tercümelerde Ar. *eş-şerâr* “kıvılcım”ın karşılığı *uçğun* ve *koğun*'dur. Aralarında anlam farkı bulunmayan bu iki kelimedenden ilki Türkçe, ikincisi Çince kökenlidir (*koğun* için bk. EDPT, s. 611; Wilkens, 2021, s. 392).

İki veya daha fazla kelimenin birbirinin leksik denk çifti olarak kabul edilebilmesi için kelimeler arasındaki farklılığın ses veya şekil bilgisinden kaynaklanmaması gerekmektedir. Mesela [Rylands] *tağı olar üskinde közi yümüklügler yaşdaşlar* • [TIEM 73] *anlar üskindä közläri yümüglü kızlar bir yaşlıglar ärür*. Karahanlı Türkçesi ile yazılan bu iki nüshada *yaşdaş* ve *bir yaşlıg* kelimeleri arasında anlam farkı bulunmamaktadır, fakat kelimeler ortak bir köke dayandığı için leksik denk çift olarak kabul edilmemiştir.

Leksik denk çiftler arasında küçük anlam farkları bulunabilir, fakat bu nüanslar kelimelerin birbiri yerine kullanılmasına engel değildir.

3. İnceleme

3.1. ađın ~ öngi(n) ~ özge ~ bisre “başka, ...den başka” [42/9] [Ar. dūn^e]³

[Rylands] *Azu tuttılar mu anda ağın döstlar, Tangrı ol döst, ol tırgüzer ölüglerni kamuğ neng üze, küçlüg uçan ol* • [TIEM 73] *azu tutundılar anda ağın dostlar tağrı ol turur eş küdüzçi ol tırgürür ölüglärni, ol tegmä narsä üzä uçan turur* • [Meşhed/293] *tutundılar andın öngin (özge bisre) veliter (dostlar küdezçiler saşçılar) Tangrı ol küdezigli (küdezgen saşçı)*

3 Kâşgarlı tarafından Oğuzca olduğu belirtilen *ağruk*, Rylands, TIEM 73 ve Hekimoğlu Nüshalarında tanıklanmaz. Meşhed/293'te ise bir yerde *ayruk* “farklı” anlamıyla görülür. *ağın*, *öngin*, *özge* ve *bisre* kelimelerinin bir diğer denk çifti olarak kabul edilebilecek olan *ağruk*, bu kavram alanında Doğu Türkçesi ile yazılan satırarası Kur'an Tercümelerine doğrudan tesir etmemiştir.

tağı (yime) ol tirgüzür ölüglerni tağı (yime) tigme bir nirseni üze (barça kamuğ) yarağlığı turur (irliğ turur) • [Hekimoğlu] Tutundular mu andın bisre veliler? Tangrı, ol veli. Tağı ol tirgüzür ölüglerni, tağı ol tigme bir nirse üze yarağlığı

adın Rylands “başka, ...den başka” (85) | **TİEM 73** “başka, diğer” (123) | **Meşhed/293** “başka, başka bir, öbür” (21) | **Hekimoğlu** Ø | **DLT** “başka” Çiğilcedir. | **KB** “başka” (109) | **AH** “başka” (4) | **ME** “başka” | **NF** Ø | **KE** “başka” (144) | **MM** “başka” (1) | **HŞ** “başka” (70)

öngin Rylands “başka, ...den başka” (11) | **TİEM 73** “başka” (25) | **Meşhed 293** “başka, diğer” (119) | **Hekimoğlu** “başka(sı)i diğer(i), hariç, dışında” (7) | **DLT** “başka” | **KB** “başka” (31) | **AH** “başka” (1) | **ME** “başka” | **NF** “başka” (119) | **KE** “başka” (3) | **MM** “başka, başkası, diğeri” (17) | **HŞ** “başka” (3)

özge Rylands Ø | **TİEM 73** Ø | **Meşhed/293** “başka, öbür, diğer” (51) | **Hekimoğlu** “başka” (2) | **DLT** Ø | **KB** Ø | **AH** “başka” (3) | **ME** “başka” | **NF** “başka” (12) | **KE** “başka” (103) | **MM** “başka, diğer” (9) | **HŞ** “başka” (26)

bisre Rylands Ø | **TİEM 73** Ø | **Meşhed/293** “başka” (14) | **Hekimoğlu** “başka” (1) | **DLT** Ø | **KB** Ø | **AH** Ø | **ME** Ø | **NF** Ø | **KE** Ø | **MM** Ø | **HŞ** Ø

Kavram Alanı	XI. yüzyıl	XIV. yüzyıl
Değer Yargıları → başka, ...den başka	adın	öngin ~ özge
	Denk Çift	Harezmi Türkçesinde Korunan Eski Biçim
	öngin	adın ~ öngin
	Karahanlı-Harezmi Yazı Dilleri ile Temas Eden Diğer Lehçe	
	bisre	

3.2. balçık ~ titig “balçık, çamur” [38/71] [Ar. eṭ-ṭin]

[Rylands] *Ançada aydı sening İding ferıştelerke: men törütügli men bir ademī, balçıkđın • [TİEM 73] ançada aydı seniñ idin fariştälärkä män törütügli män bir yanluğnı balçıkđın • [Meşhed/293] ol vaqtın kim (kaçan kim) aydı iding (Tangring) firiştelerke haqıkat üze men yaratğan men (törütgen men) yaratılmısnı balçıkđın (titigdin) • [Hekimoğlu] Ol vaqtın kim aydı İding, firiştelerge: “Men yaratğan yaratılmı, balçıkđın*

balçık Rylands “balçık, çamur” (7) | **TİEM 73** “balçık, çamur” (16) | **Meşhed/293** “balçık, çamur” (8) | **Hekimoğlu** “balçık, çamur” (7) | **DLT** “balçık, çamur” Oğuz lehçesi. | **KB** Ø | **AH** Ø | **ME** “balçık, çamur” | **NF** “balçık, çamur” (3) | **KE** “balçık, çamur” (7) | **MM** Ø | **HŞ** “balçık, çamur” (1)

titig⁴ Rylands Ø | **TİEM 73** “balçık, çamur” (1) | **Meşhed/293** “balçık, çamur” (2) | **Hekimoğlu** Ø | **DLT** “çamur” | **KB** “balçık, çamur” (1) | **AH** Ø | **ME** Ø | **NF** Ø | **KE** Ø | **MM** Ø | **HŞ** Ø

Kavram Alanı	XI. yüzyıl	XIV. yüzyıl
Yaşam Alanı → Coğrafya → Yer → çamur	titig	balçık ~ titig
	Denk Çift	Harezmi Türkçesinde Korunan Eski Biçim
	balçık	titig
	Karahanlı-Harezmi Yazı Dilleri ile Temas Eden Diğer Lehçe	
	-	

3.3. **kaşaş ~ uya ~ [erkek] qarındaş** “[erkek] kardeş” [38/23] [Ar. ehā]⁵

• [Rylands] *Her-āyine bu mening kaşaşım, angar toksan toköz sağma sağlık, manga bir sağmal sağlık turur, aydı: bergil manga anı, yengdi mēni söz aymak içre* • [TİEM 73] *çın bu māniñ kaşaşım turur anıñ toksan toköz sağılıkı turur māniñ bir sağılık turur aydı ol birni maña bergil gālābā kıldı meni söz içindä* • [Meşhed/293] *hakikat üze bu er uyam (erkek qarındaşım) turur anga toköz taķı toksan (ya'nı toksan toköz) sağlık bar taķı manga sağlık bar aydı erklig kılğul mini (anı manga birgil tip) taķı yingdi mini (manga) sözleşmek içinde* • [Hekimoğlu] *Hakikat üze bu uyam; anga toksan toköz sağlık bar taķı manga bir sağlık; aydı: Erklig kılğul mini anga: taķı yingdi mini sözleşmek içinde*

kaşaş Rylands “kardeş” (26) | **TİEM 73** “kardeş, hısım akraba” (41) | **Meşhed/293** “kardeş, arkadaş, dost” (30) | **Hekimoğlu** *kaşaş/kayaş* “kardeş, akraba” (1)/(3) | **DLT** “kardeş, kardeşlerden yakın olanlar, akraba” | **KB** “kardeş, akraba” (166) | **AH** Ø | **ME** Ø *kaşaşlık* “arkadaşlık” | **NF** *kaşaş* “akraba” (1) *kayaş* “akraba” (3) | **KE** “akraba” (3) | **MM** *kayaş* “hısım akraba” (1) | **HŞ** *kaşaş/kayaş* “akraba, eş dost” (3) / 2)

uya Rylands Ø | **TİEM 73** Ø | **Meşhed/293** “erkek kardeş” (4) | **Hekimoğlu** “kardeş, akraba” (1)/(3) | **DLT** “kardeş ve akraba, yakın” | **KB** Ø | **AH** “kardeş” (1) | **ME** “kardeş” | **NF** “kardeş” (6) | **KE** “kardeş” (1) | **MM** “kardeş” (3) | **HŞ** “kardeş” (1)

qarındaş Rylands “kardeş” (10) | **TİEM 73** “kardeş” (45) | **Meşhed/293** “kardeş” (7) | **Hekimoğlu** “kardeş” (1) | **DLT** *qarındaş* “aynı karından olan iki çocuk, karın arkadaş” | **KB**

4 Türk dili tarihinde Eski Uygur Türkçesinden itibaren tanımlanan bu kelimenin kullanım alanı, Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi ile sınırlıdır. Tarihi Türk dili alanında bu kavram alanında *titig*, yerini Kâşgarlı'nın *Oğuzca* olarak belirttiği *balçık*'a bırakmıştır.

5 *qarındaş*, Türk dili tarihinde Eski Uygur Türkçesinden itibaren görülmektedir. Tarihi Türk dili alanının her döneminde ve çağdaş Türk dili alanında Anadolu'dan Sibiryaya kadar her sahada kullanılan *qarındaş*, Türk lehçelerindeki ortak kelimelerden biridir. *kaşaş*'ın ilk anlamı ise “akraba” olmalıdır. Kelime daha sonraki dönemlerde anlam daralmasına uğramıştır. *uya*'nın tarihi Türk dili alanında kullanımı, Karahanlı-Harezmi sahası ile sınırlıdır (detay için bk. Li, 1999). *kaşaş* kelimesinin “akraba” anlamında denk çifti olarak kabul edilebilecek kelime, *yağuk/yavuk*'tur. Nitekim bunu Kur'an tercümelelerinde görmek mümkündür: [90/15] [TİEM 73] *atasızka kaşaşlık bolğay* • [Meşhed/293] *yetimke (atasızka) yavukluk (kaşaşlık kayaşlık) eyesinge* • [Hekimoğlu] *yetimge yavukluk eyesinge*.

karındaş “kardeş” (1) | **AH** Ø | **ME** “kardeş” | **NF** *karındaş* “kardeş, eş dost; tanıdık” (121) | **KE** *karındaş/kardaş* “kardeş” (221) / (5) | **MM** *karındaş* “kardeş” (1) | **HŞ** “kardeş” (3)

Kavram Alanı	XI. yüzyıl	XIV. yüzyıl
akraba(lık) → aile → kardeş → erkek kardeş	kaşaş	karındaş
	Denk Çift	Harezmi Türkçesinde Korunan Eski Biçim
	karındaş	kaşaş
	Karahanlı-Harezmi Yazı Dilleri ile Temas Eden Diğer Lehçe	
	uya	

3.4. kizle- ~ yaşur- ~ ört- “gizlemek” [64/4] [Ar. isrār]

[Rylands] *bilür ol kim kökler içinde ve yerler içinde turur hem bilür anı [kim] yaşurur sizler anı kim aşkäre kıılır siz...* • [TİEM 73] *bilür nâ kim köklär içindäkini yâr içindäkini bilür nâ kim kizlür silür nâ kim aşkärâ kıılır silür...* • [Meşhed/293] *bilür ol nirseni kim (anı kim ne kim) kökler içinde turur tağı yirde tağı bilür anı kim örter siz (kizler siz) tağı anı kim aşikäre kıılır siz...* • [Hekimoğlu] *bilür anı kim kökler içinde tağı yirni tağı bilür anı kim örter siz tağı anı kim aşkäre kıılır siz...*

kizle- Rylands “gizlemek, saklamak” (13) | **TİEM 73** “gizlemek” (42) | **Meşhed/293** “gizlemek” (2) | **Hekimoğlu** “gizlemek” (1) | **DLT** “gizlemek” | **KB** “gizlemek” (36) | **AH** “gizlemek” (4) | **ME** “gizlemek, saklamak, sır tutmak, bir şeyi görünmeyeceği güvenli bir yere koymak” | **NF** “gizlemek, saklamak” (4) | **KE** “gizlemek” (16) | **MM** Ø | **HŞ** “gizlemek” (36)

yaşur- Rylands “gizlemek, saklamak” (11) | **TİEM 73** “gizlemek” (8) | **Meşhed/293** “gizlemek” (5) | **Hekimoğlu yaşru** “gizlice” (3) | **DLT** “gizlemek, örtmek” | **KB** *yaş-* “gizlemek” (1) *yaşru* “gizli” (1) *yaşut(luğ)* (1) | **AH** *yaşru* “gizli” (1) | **ME** *yaş-* “gizlemek” *yaşur-* “gizlemek” | **NF** “gizlemek” (1) | **KE** “gizlemek” (8) | **MM** Ø | **HŞ** “gizlemek” (6)

ört-⁶ Rylands “1. bağışlamak, affetmek, kötülüğünü örtbas etmek (16); 2. örtmek, kaplamak, bürümek (6); 3. yaklaşmak, cinsî münasebet kurmak (1); 4. gizlenmek (1)” | **TİEM 73** “örtmek, gizlemek, saklamak, bağışlamak” (143) | **Meşhed/293** “(günah, suç vb.) örtmek, gizlemek, affetmek” (17) | **Hekimoğlu** “1. örtmek, gizlemek, saklamak (10); 2. kapamak, örtmek (2); 3. kaplamak, sarmak, bürümek” (1) | **DLT** “örtmek” | **KB** “örtmek” (10) | **AH** Ø | **ME** “üstünü kapatmak, görünmez duruma getirmek; 2. kapamak, bağlamak; 3. bürümek; 4. (elbise) giydirmek; 5. gizlemek, belli etmemek; 6. örtünmek, gizlenmek; 7. günahını yok etmek; 8. bozup şüpheli hâle getirmek; sözü kapalı söylemek” | **NF** “örtmek, gizlemek, saklamak” (16) | **KE** “örtmek, kapamak” (17) | **MM** “örtmek” (7) | **HŞ** “örtmek” (3)

6 Kelimenin ilk anlamı “(bir şeyin üstünü) örtmek, kapamak”tır. İslamî dönem metinlerinde kelime, metaforik bir geçişle “gizlemek” anlamı kazanmış ve *kizle-* / *yaşur-* kelimeleri yerine kullanılır olmuştur (bk. EDPT, s. 202); *il içre negü bar yarağsız yawuz / buğun ħali açğıl manga örtme söz* “Memleket içinde kötü ve uygunsuz neler var; bana halkın durumunu anlat, benden bir şey gizleme.” (KB 3099). Dil, anlam geçişleriyle aynı kavramı işaretleyen denk çiftlerden birini seçmek mecburiyetinde değildir. Aynı kavram alanı için birden fazla gösterge ve göstergeler arasındaki nüanslar ile anlatım zenginlik kazanmaktadır.

Kavram Alanı	XI. yüzyıl	XIV. yüzyıl
Temel Fiiller → gizlemek	kizle-	kizle-/yaşur-/ört-
	Denk Çift	Harezmi Türkçesinde Korunan Eski Biçim
	yaş-/yaşur-	yaş-/yaşur-
	Karahanlı-Harezmi Yazı Dilleri ile Temas Eden Diğer Lehçe	
	ört-	

3.5. öçür- ~ söndür- “söndürmek” [61/8] [Ar. etfā]

[Rylands] *Tilerler kim öçürseler Tangrı nürını ağızları birle, Tangrı tükel kılğan turur Tangrı nürını neçeme unamasa kâfirler* • [TİEM 73] *tilärlär kim öçürsälär Tağrı nürını ağızları birlä tağrı tükäl kılğalı turur öz nürını näçämä tilämäsä tanığular* • [Meşhed/293] *qolarlar tileyürler (tilerler) kim söndürseler (öçürseler) Tangrıning yaruqluqını ağızları birle tağı Tangrı yaruqluqınıng (yahtuluğı) tükel (tamām yitiz) kılğanı turur tağı eger (niçeme kim) yigrense kâfirler* • [Hekimoğlu] *Tileyürler kim söndürseler Tangrıning yaruqluqını, ağızları birle. Tağı Tangrı yaruqluqınıng tamām kılğanı, tağı eger yigrense kâfirler*

öçür- Rylands “söndürmek” (2) | TİEM 73 *öç-* “sönmek” (3) | Meşhed/293 “söndürmek” (1) | Hekimoğlu Ø | DLT “söndürmek” | KB “söndürmek” (2) | AH “söndürmek” (1) | ME “söndürmek” | NF Ø | KE “söndürmek” (4) | MM *öç-* “sönmek” (1) | HŞ *öç-* “sönmek” (2)

söndür- Rylands Ø | TİEM 73 “söndürmek” (1), *söndürül-* “söndürülmek” (1) | Meşhed/293 “söndürmek” (1) | Hekimoğlu “söndürmek” (1) | DLT Ø | KB Ø | AH Ø | ME “söndürmek” | NF “söndürmek” (5) | KE “söndürmek” (1) | MM Ø | HŞ “söndürmek” (4)

Kavram Alanı	XI. yüzyıl	XIV. yüzyıl
Gündelik Yaşam Öğeleri → söndürmek	öçür-	öçür- ~ söndür-
	Denk Çift	Harezmi Türkçesinde Korunan Eski Biçim
	söndürmek	öçür-
	Karahanlı-Harezmi Yazı Dilleri ile Temas Eden Diğer Lehçe	
	-	

3.6. sağrağ ~ çanağ ~ ayak “içmek için kullanılan kap, kase; bardak, kadeh” [43/71] [Ar. şıḥāf]

[Rylands] *tezgindürür olar üze sağrağlar altundın sapsuz bardaqlar...* • [TİEM 73] *täzgindürürölür anlar üzä sağrağlar altundın üzä şırçalar* • [Meşhed/293] *tizginülür (tezgindürürler) anlar üze çanağlar (sagrağlar) altundın tağı kılpsız eğişler birle (yime burunsız ıbrıklar birle)...* [Hekimoğlu] *tezginiür anlar üze çanağlar birle altundın tağı kılpsız iğişler birle...*

sağrağ Rylands “kâse, büyük kadeh” (1) | TİEM 73 “kâse, büyük kadeh” (7) | Meşhed/293 “kadeh” (5) | Hekimoğlu “kadeh” (1) | DLT “içmek için kullanılan çamçak ve kadeh” | KB Ø | AH Ø | ME “bardak, kadeh” | NF Ø | KE Ø | MM Ø | HŞ “kadeh” (1)

çanak Rylands Ø | **TİEM 73** Ø | **Meşhed/293** “çanak” (1) | **Hekimoğlu** “çanak” (1) | **DLT** “Oğuzlarda çanak” | **KB** Ø | **AH** Ø | **ME** “kase, sahan” | **NF** “çanak, kap, kase” (15) | **KE** “çanak, kap” (2) | **MM** Ø | **HŞ** Ø

ayağ⁷ Rylands Ø | **TİEM 73** “çanak, kâse, bardak” (1) | **Meşhed/293** “kap” (2) | **Hekimoğlu** “kadeh” (3) | **DLT** “çanak” “Oğuzlar bunu bilmez ve bunun için çanak kullanırlar” | **KB** “çanak, kase, kadeh” (3) | **AH** Ø | **ME** Ø | **NF** “kadeh”(3) | **KE** *adağ/ayağ* “kadeh, çanak, kase” (1)/(12) | **MM** “kadeh, çanak, kase” (1) | **HŞ** *adağ/ayağ* “kadeh” (11)/(10)

Kavram Alanı	XI. yüzyıl	XIV. yüzyıl
Gündelik Yaşam Öğeleri → Eşya → çanak	sağrak	çanak
	Denk Çift	Harezmi Türkçesinde Korunan Eski Biçim
	çanak	sağrak
	Karahanlı-Harezmi Yazı Dilleri ile Temas Eden Diğer Lehçe	
	ayağ	

3.7. tegre ~ yöre “çevre” [40/7] [Ar. havl]⁸

[Rylands] *Anlar kim kötrürler tahtı, ol kimerseler anıng yöresinde...* • [TİEM 73] *anlar kim kötrürlär ‘arşnu ol kim anıng tegrüsi...* • [Meşhed/293] *anlar kim kötrürler ‘arşnu yime anlar kim (tağı ol kim erseler kim) ‘arş tigrisinde (yöresinde) tururlar...* • [Hekimoğlu] *Anlar kim kötrürler ‘arşnu tağı ol kim erseler kim yöresinde...*

tegre Rylands “çevre” (2) | **TİEM 73** “etraf, çevre” (8) | **Meşhed/293** “çevre” (13) | **Hekimoğlu** “çevre, etraf” (1) | **DLT** “bir şeyin çevresi, etrafı” | **KB** “etraf, çevre” (2) | **AH** Ø | **ME** “çevre, etraf” | **NF** “çevre” (8) | **KE** “etraf, çevre” (47) | **MM** Ø | **HŞ** “etraf, çevre” (3)

yöre Rylands “etraf, çevre” (5) | **TİEM 73** Ø | **Meşhed/293** “çevre” (4) | **Hekimoğlu** “çevre, etraf” (2) | **DLT** “Oğuzcada her şeyin etrafı ve kenarı” | **KB** Ø | **AH** Ø | **ME** “etraf, yan, bucak, çevre” | **NF** Ø | **KE** Ø | **MM** Ø | **HŞ** Ø

Kavram Alanı	XI. yüzyıl	XIV. yüzyıl
Coğrafya → Yer → çevre	tegre	tegre ~ yöre
	Denk Çift	Harezmi Türkçesinde Korunan Eski Biçim
	yöre	tegre
	Karahanlı-Harezmi Yazı Dilleri ile Temas Eden Diğer Lehçe	
	-	

7 *ayağ* “kap, çanak, kadeh” için bk. TİEM 73 (312r), Meşhed/293 (124a), Hekimoğlu (562b)

8 *tegre* ve *yöre* kelimeleri için ayrıca bk. Doğan, 2022, s. 392-393.

3.8. törüt- ~ yarat- “yaratmak” [39/6] [Ar. hālaqa]

[Rylands] *Törütti sizlerni bir et-özdin yana kıldı andın cüftini...* • [TİEM 73] *yarat(t)ı silärni bir at’özdin yana kıldı cüftini...* • [Meşhed/293] *yarattu sizni (silerni) bir tendin (öz boy) andın (yana) song (songra) kıldı (törütti) andın cüftini (cüftin) ...* • [Hekimoğlu] *Yarattu sizni bir tendin, andın song kıldı andın cüftin...*

törüt- Rylands “yaratmak” (72) | **TİEM 73** “yaratmak” (89) | **Meşhed/293** “yaratmak” (106) | **Hekimoğlu** Ø | **DLT** “yaratmak” | **KB** “yaratmak” (61) | **AH** “yaratmak” (6) | **ME** Ø | **NF** “yaratmak” (1) | **KE** “yaratmak” (1) | **MM** Ø | **HŞ** “yaratmak” (1)

yarat- Rylands “1. yaratmak (4); 2. (yalan) uydurmak (5)” | **TİEM 73** “yaratmak” (175) | **Meşhed/293** “yaratmak” (123) | **Hekimoğlu** “yaratmak” (6) | **DLT** “yaratmak” “Oğuzlarda elbise, ayakkabı vb. şeyler yapmak” | **KB** “yaratmak, vücuda getirmek” (14) | **AH** “yaratmak” (5) | **ME** “(Allah) olmayan bir şeyi var etmek” | **NF** “yaratmak” (53) | **KE** “yaratmak” (135) | **MM** “yaratmak” (6) | **HŞ** “yaratmak” (31)

Kavram Alanı	XI. yüzyıl	XIV. yüzyıl
Kozmogoni → yaratmak	törüt-	törüt- ~ yarat-
	Denk Çift	Harezmi Türkçesinde Korunan Eski Biçim
	yarat-	törüt-
	Karahanlı-Harezmi Yazı Dilleri ile Temas Eden Diğer Lehçe	
	-	

3.9. tutaşı/tutaşu ~ ulaşu “devamlı” [72/23] [Ar. ebed]

[Rylands] - • [TİEM 73] *mägär tægürmek tañrıdın yarlığlarını, ‘āsī bolsa tājriķā rāsūluja çın anjar ol tamu otı mǎngü kalığlılar anıñ içinde tutaşı* • [Meşhed/293] *meger tegürmek (tegürmek) Tañrıdın taķı risālelerindin (yime yarlığlarındın) taķı kim yazsa (‘āsī bolsa) Tañrıǵa taķı yalavaçınǵa (yime yalavaçınǵa) haķıķat üze anga bar turur tamuǵ <o>tı cāvizāneler (mengülüğler hemişe) anıñ içinde ulaşu (tutaşu)* • [Hekimoğlu] *Meger tegürmek Tañrıdın taķı risāletlerindin. Taķı kim yazsa Tañrıǵa taķı yalavaçınǵa, haķıķat üze anga tamuǵ otı, cāvīdāneler anıñ içinde ulaşu*

tutaşı Rylands “devamlı, daima, sürekli, birbirine bağlanan” (8) | **TİEM 73** “her zaman, daima” (55) | **Meşhed/293** “sürekli” (8) | **Hekimoğlu** Ø | **DLT** *tutaşı* “sık sık, devamlı” | **KB** *tutaşı* “devamlı, her zaman, daima” (3) *tutçı* “daima, durmadan, her zaman” (31) | **AH** Ø | **ME** “ardışık, art arda” | **NF** *tutuş* “sürekli” (2) | **KE** *tutuş* “sürekli, birbiri peşi sıra, sırayla dizilmiş” (2) | **MM** *tutuş* “devamlı” (8) | **HŞ** *tutşı/tutşu* “sürekli” (2) / (9)

ulaşu Rylands “devamlı, sürekli, ebediyen” (61) | **TİEM 73** “daima, devamlı, sürekli” (2) | **Meşhed/293** “sürekli” (8) | **Hekimoğlu** “daimi, devamlı, sürekli” (7) | **DLT** Ø | **KB** “peşinden, ardından” (2) | **AH** “sürekli” (1) | **ME** “art arda, birer birer; 2. durmaksızın aralıksız;

3. devamlı, ebedî, sonsuz” | **NF** “devamlı, sürekli” (1) | **KE** *ulaş(u)* “devamlı, daima” (16) | **MM** “devamlı, daima, sürekli” (9) | **HŞ** *ulaş/ulaşı/ulaşu* “sürekli” (21) / (1) / (9)

Kavram Alanı	XI. yüzyıl	XIV. yüzyıl
Zaman → Süre → Devamlı	tutaşı	ulaşu
	Denk Çift	Harezmi Türkçesinde Korunan Eski Biçim
	ulaşu	tutaşı
	Karahanlı-Harezmi Yazı Dilleri ile Temas Eden Diğer Lehçe	
	-	

3.10. **üsk** ~ **kat** “(birinin) huzur(unda), yan(ında)” [38/25] [Ar. ‘ind]

[Rylands] *örttümüz angar ol, bütünlükin angar bizing üskümüzde yakınlık yahşı körklüg yer* • [TİEM 73] *yarlıkadımız anar anı, anar ol biziñ üskümüzde yawukluk nemä edgü yanış* • [Meşhed/293] *yarlıkadımız (yarlıkaduk) anga anı tağı haqıkat üze anga katımızda (üskümüzde) yawukluk tağı kaytmağnung körklüglik* • [Hekimoğlu] *yarlıkaduk anga anı. Tağı haqıkat üze anga bizing katımızda yawukluk tağı kaytmağnung körklüğü*

üsk Rylands “kat, huzur, nezd, yan” (92) | **TİEM 73** “huzur, nezd, kat” (196) | **Meşhed/293** “kat, huzur, nezd, yan” (55) | **Hekimoğlu** “huzur, nezd, yan” (1) | **DLT** Ø | **KB** “huzur, nezt, kat” (2) | **AH** Ø | **ME** Ø | **NF** Ø | **KE** “üst, üzeri” (2) | **MM** Ø | **HŞ** “huzur, yan” (1)

kat⁹ Rylands “kat, huzur, ön taraf” (5) | **TİEM 73** “huzur, nezd, kat” (54) | **Meşhed/293** “kat, yer, yan” (158) | **Hekimoğlu** “kat, huzur, yan” (3) | **DLT** “Oğuzca yan, huzur, ind” | **KB** “kat, huzur” (29) | **AH** Ø | **ME** “1. tabaka, üst üste konulmuş şeylerden her biri; 2. defa; 3. huzur nezt, ön” 4. bitişik, yan; 5. etraf, çevre” | **NF** “1. kat, huzur, yan, (elbise için takım) (278) | **KE** “kat, huzur, yan” (126) | **MM** “huzur, kat” (3) | **HŞ** “huzur, kat” (71)

Kavram Alanı	XI. yüzyıl	XIV. yüzyıl
Yön → ön → huzur, ind, kat, yan	üsk	kat
	Denk Çift	Harezmi Türkçesinde Korunan Eski Biçim
	kat	üsk
	Karahanlı-Harezmi Yazı Dilleri ile Temas Eden Diğer Lehçe	
	-	

Değerlendirme

Bu makalede aynı eserin (Kur’an-ı Kerim), XI ve XIV. yüzyıllarda yapılan tercümelerinde görülen söz varlığı farklılıkları, leksik denk çiftler bağlamında ve bir makalenin hacmi ölçüsünde incelenmiştir. Makale, şu soru üzerine inşa edilmiştir:

9 İlk anlamı “kat, katman” olan kelime, “huzur, ind, nezt” anlamını daha sonra kazanmıştır.

XIV. yüzyıl Doğu Türk yazı dili (Harezmi Türkçesi), Karahanlı Türkçesi temelinde gelişme göstermiş ve fakat bölgenin etnik yapısında görülen çeşitlilik sebebiyle farklı lehçelere ait dil özelliklerini de ihtiva etmiştir. Söz varlığı bağlamında iki dönemi birbirinden ayıran keskin çizgiler var mıdır?

Sorunun cevap bulması için aynı eserin Karahanlı ve Harezmi Türkçesine yapılan tercümelemleri, Arapça söz varlığı esas alınarak kelime kelime karşılaştırılmıştır. Karşılaştırma sonucunda iki dönemin söz varlığının keskin çizgilerle ayrılmadığı, fakat tercümelemler arasında görülen bazı farklılıkların kullanımını belli bir tarihî dönem veya coğrafya ile sınırlı birtakım söz varlığından ileri geldiği görülmüştür. Mesela Karahanlı Türkçesi tercümelemlerinden Rylands nüshasında *halaka* Eski Türkçede sıklıkla kullanılan *törüt-* “yaratmak” ile tercüme edilirken Harezmi Türkçesi tercümelemlerinde *törüt-* yerine *yarat-* kullanılmıştır. Tarihî Türk dili alanında aynı anlamda kullanılan bu iki kelime, birbirinin denk çifti olarak kabul edilmiştir. Leksik denk çift olduğu düşünülen kelimelerin Karahanlı ve Harezmi sahalarında yazılan eserlerdeki kullanım sıklıkları, araştırmaya önemli veriler sağlamıştır. Karahanlı Türkçesi eserlerinde sıklıkla kullanılan *törüt-*, Harezmi Türkçesi eserlerinde tespit edilmekle birlikte yerini artık *yarat-* fiiline bırakmıştır:

törüt- Rylands “yaratmak” (72) | **TİEM 73** “yaratmak” (89) | **Meşhed/293** “yaratmak” (106) | **Hekimoğlu Ø** | **DLT** “yaratmak” | **KB** “yaratmak” (61) | **AH** “yaratmak” (6) | **ME Ø** | **NF** “yaratmak” (1) | **KE** “yaratmak” (1) | **MM Ø** | **HŞ** “yaratmak” (1)

yarat- Rylands “1. yaratmak (4); 2. (yalan) uydurmak (5)” | **TİEM 73** “yaratmak” (175) | **Meşhed/293** “yaratmak” (123) | **Hekimoğlu** “yaratmak” (6) | **DLT** “yaratmak” “Oğuzlarda elbise, ayakkabı vb. şeyler yapmak” | **KB** “yaratmak, vücuda getirmek” (14) | **AH** “yaratmak” (5) | **ME** “(Allah) olmayan bir şeyi var etmek” | **NF** “yaratmak” (53) | **KE** “yaratmak” (135) | **MM** “yaratmak” (6) | **HŞ** “yaratmak” (31)

Benzer bir sonucu Kâşgarlı Mahmud tarafından Çiğil lehçesine ait olduğu bildirilen *ağın*’da da gözlemlemek mümkündür. *ağın*, hem Karahanlı hem de Harezmi Türkçesinde kullanılmaktadır. Karahanlı Türkçesinde *ağın*’ın kullanım sıklığı denk çifti olan *öngin*’e göre oldukça fazladır. Harezmi Türkçesinde ise bu istatistik yön değiştirmiş; *öngin*, *ağın*’a göre daha fazla kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesi eserlerinde yalnızca Atebetü’l-Hakâyık’ta 3 kez geçen *özge* ise Harezmi Türkçesi eserlerinin tamamında kullanılmıştır.

Yazı dili statüsünde olmayan lehçeler, yazı dilini doğrudan veya dolaylı olarak etkileyebilmektedir. *balçık* ve *titig* örneklerinde görüldüğü gibi kullanım alanı oldukça dar bir dönem ve coğrafya ile sınırlı *titig*’in yerini Kâşgarlının Oğuzca olarak belirttiği *balçık*; *tegre*’nin yerini Oğuzca *yöre*; *öçür-*’in yerini Karahanlı Türkçesinde tanımlanmayan *söndür-* almıştır. *Sagrağ*, *çanağ*, *ayağ* göstergelerinden Karahanlı Türkçesi yazı dilinde tanımlanmayan (Rylands, TİEM 73, KB ve AH’de yok) *çanağ*, Kâşgarlı Mahmud tarafından Oğuzca olduğu bildirilen kelimeler arasındadır. Karahanlı Türkçesi Kur’an tercümelemlerinde kavram, *sagrağ* göstergesi ile işaretlenirken Harezmi Türkçesi yazı dilinde *sagrağ* terk edilmiş (NF, KE, MM’de

yok) yerini *çanak* almıştır. *Ayak* için ise Kâşgarlı, “Oğuzlar bunu bilmez ve bunun için çanak kullanırlar” demekte, fakat kelimenin hangi lehçeye ait olduğunu bildirmemektedir. *Ayak* kelimesinin hem Karahanlı hem de Harezmi Türkçesinde ortak kullanıma sahip olması, bu yazı dilleri ile temas eden lehçenin temasının sürdüğünü göstermektedir.

Sonuç

Bir dilde, aynı kavramı ifade etmek için kullanılan ve aralarında anlam farkı bulunmayan o dilin iki farklı lehçesine ait sözlük birimler leksik denk çiftlerdir. Leksik denk çiftlerin oluşma sebepleri, lehçeleşme, anlam değişimleri ve lehçe temasıdır. Bu makaleye konu olan Karahanlı ve Harezmi Türkçesinde tespit ettiğimiz leksik denk çiftler şunlardır:

Arapça	Karahanlı Türkçesi		Harezmi Türkçesi	
	Rylands	TIEM 73	Meshed/293	Hekimoğlu
düne	<i>ağın</i>	<i>ağın</i>	<i>öngin / özge / bisre</i>	<i>bisre</i>
eđ-đin	<i>balçık</i>	<i>balçık</i>	<i>balçık / titig</i>	<i>balçık</i>
ağu	<i>kadaş</i>	<i>kadaş</i>	<i>er uya / karındaş</i>	<i>uya</i>
isrâr	<i>yaşur-</i>	<i>kizle-</i>	<i>ört- / kizle-</i>	<i>ört-</i>
eğfâ	<i>öçür-</i>	<i>öçür-</i>	<i>söndür- / öçür-</i>	<i>söndür-</i>
şihâf	<i>sağrak</i>	<i>sağrak</i>	<i>çanak / sağrak</i>	<i>çanak</i>
havl	<i>yöre</i>	<i>tegre</i>	<i>tigre / yöre</i>	<i>yöre</i>
halâka	<i>törüt-</i>	<i>yarat-</i>	<i>yarat-</i>	<i>yarat-</i>
ebed	-	<i>tutaşı</i>	<i>ulaşu / tutaşu</i>	<i>ulaşu</i>
‘ind	<i>üşk</i>	<i>üşk</i>	<i>üşk / kat</i>	<i>kat</i>

Kâşgarlı, şu kelimelerin belli bir lehçeye özgü olduğunu bildirmiştir: *ağın* (Çiğil); *balçık* (Oğuz); *çanak* (Oğuz); *ayak* (Oğuzlar bilmez); *yöre* (Oğuz); *kat* (anlamı, Oğuz); *yarat-* (Oğuz). Bu sebeple, *ağın / öngin / özge ve bisre*; *balçık ve titig*; *sağrak / çanak ve ayak*; *tegre ve yöre* denk çiftlerinin lehçeleşme yoluyla oluştuğunu söylemek mümkündür.

kadaş / karındaş ve uya; *üşk ve kat* denk çiftleri ise anlam değişimi yoluyla oluşmuştur. Başlangıçta “akraba” anlamında kullanılan *kadaş* ve *uya*, anlam daralması ile “kardeş” anlamını kazanmış, üç leksik denk çift bu sebeple Karahanlı ve Harezmi Türkçesi eserlerinde aynı anlamda ve bir arada kullanılmıştır. *Üşk*’ün kullanım alanı, Eski Türkçe ile sınırlı kalmış; ilk anlamından geçişerek “huzur, kat, yan” anlamları kazanan *kat*, *üşk*’ün yerini almıştır. Eski Türkçeden itibaren leksik denk çift olan *yaşur-* ve *kizle-* fiillerinden *yaşur-*, zamanla yerini metaforik bir geçişle anlam değişimi yaşayan *ört-* fiiline bırakmıştır.

Lehçe teması, leksik denk çiftlerin yazı dilinde bir arada görülmesinin ana sebeplerinden biridir. Yazı dili - ağız ilişkisi konusunda yapılan çalışmalar, bu durumun XIV. yüzyıla özgü olmadığını daha Köktürkçe döneminde farklı lehçelerin yazı dilinde kendini hissettirdiğini ortaya koymaktadır.

Kısaltmalar

Eser Kısaltmaları

AH *bk.* Arat 1992; DLT *bk.* Ercilasun ve Akkoyunlu 2014; EDPT *bk.* Clauson 1972; HŞ *bk.* Hacıeminoğlu 2000 KB *bk.* Arat 1979; KE *bk.* Ata 2019; KT Köl Tigin Yazıtı; ME *bk.* Özçamkan Ayaz 2023; MM *bk.* Toparlı ve Argunşah 2014; NF *bk.* *Nehcü'l-feradis*

Dönem ve Lehçe Kısaltmaları

Az. Azerbaycan Türkçesi; Baş. Başkurt Türkçesi; ET. Eski Türkçe; Kaz. Kazak Türkçesi; Kır. Kırgız Türkçesi; Öz. Özbek Türkçesi; Tat. Tatar Türkçesi; TT. Türkiye Türkçesi; Tür. Türkmen Türkçesi; Uy. Yeni Uygur Türkçesi

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA/REFERENCES

- Ağca, E. (2020). *Türk dilinin tarihsel diyalektolojisi -Harezmi-Altın Ordu sahasına ait Türkçe metinler üzerine bir inceleme*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Akar, A. (2010). Lehçe oluşma şartları ve evreleri bakımından Eski Türkiye Türkçesi. *TÜBAR*, XXVIII, 15-29.
- Arat, R. R. (1947). *Kutadgu Bilig I: metin*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Arat, R. R. (1959). *Kutadgu Bilig II: tercüme*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III indeks*. (Hazırlayanlar: Kemal Eraslan, Osman Fikri Sertkaya, Nuri Yüce), İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Arat, R. R. (1992). *Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki Atebetü'l-hakayık*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ata, A. (2013). *Karahanlı Türkçesinde ilk Kur'an tercümesi (Rylands Nüshası, giriş-metin-nolar-dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ata, A. (2014). *Çağatay Türkçesinin ilk devresi Harezmi - Altın Ordu Türkçesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayinevi.
- Ata, A. (2019). *Rabguzi Kısasü'l-enbiya (Peygamber kıssaları) giriş - metin - dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Clauson, G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford.
- Crystal, D. (2008). *A dictionary linguistics and phonetics*. USA: Blackwell Publishing.
- Doğan, C. (2022). *XIV-XV. yüzyıl tarihî Türk yazı dillerinde lehçe karışmaları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Ercilasun, A. B., Akkoyunlu, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud Divânu Lugâti t-Türk giriş - metin - çeviri-notlar - dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk bengu taşları*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Gabain, von A. (1974). *Alttürkische grammatik*. Otto Harrassowitz-Wiesbaden.
- Gülsevin, G. (2007). Kutadgu Bilig'in dilinde lehçelerin özellikleri: 'denk çiftler'. *Turkish Studies*. 2/2, 276-299.
- Gülsevin, G. (1998). Köktürk bengu taşlarındaki Oğuzca özellikler. *Kardeş Ağzlar Türk Lehçe ve Şiveleri Dergisi*, 7, 12-18.
- Hacıeminoğlu, N. (2000). *Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve dil hususiyetleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karahan, A. (2013). *Divanu Lugati t-Türk'e göre XI. yüzyıl Türk lehçe bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karahan, A. (2014). Karahanlı Türkçesi yazı dili hangi lehçeye dayanıyordu? *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 3 (2), 13-28.
- Karşılaştırmalı Türk lehçeleri sözlüğü*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Korkmaz, Z. (1995). Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar* içinde (s. 205-231). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2013). *Türkiye Türkçesinin temeli Oğuz Türkçesinin gelişimi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2019). *Dil bilgisi terimleri sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kök, A. (2004). *Karahanlı Türkçesi satır-arası Kur'an tercümesi (TİEM 73 1v-235v/2), Giriş-inceleme-metin-dizin*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Eski Türk Dili Bilim Dalı, Ankara.
- Li, Y. (1999). *Türk dillerinde akrabalık adları*. İstanbul: Simurg Yayınları.
- Mert, A. (2017). Kutadgu Bilig nüshalarının eskicilik açısından karşılaştırılması. *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 80, 179-215.
- Necef, E. (2005). *Karahanlılar*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Nehcü'l-ferâdis üştmahtarının açuq yolu (Cennetlerin açık yolu), Mahmüd bin 'Ali*. (2014). (Tıpkıbasım ve Çeviri yazı: János Eckmann; Yayınlayanlar: Semih Tezcan – Hamza Zülfikar; Dizin-Sözlük: Aysu Ata), (Birleştirilmiş Baskı), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özçamkan Ayaz, G. (2023). *Zemahşeri Mukaddimetü'l-edebe Paris ve Yozgat nüshaları (giriş - metin- dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Pilten Ufuk, Ş. (2018). Göç, dil ve iletişim üzerine toplum dil bilim yaklaşımları. *International Journal of Language Academy*, (6) 4, 86-95.
- Sağol, G. (1993-1996) *An inter-linear translation of the Qur'an into Khwarazm Turkish. introduction, text, glossary and facsimile. Part I: introduction and text*, Harvard, 1993, XL - 369 s.; *Part II: glossary*. Harvard, 1995, XXIII - 310 s., *Part III: facsimile of the MS Süleymaniye Library Hekimoğlu Ali Paşa No. 2; Section One: 1b-300b*. Harvard, 1996, 229 s.; *Section Two: 301a-587b*. Harvard, 1996, s. 303-594.
- Şimşek, Y. (2019). *Harezmi Türkçesi Kur'an tercümesi (Meşhed nüshası [293 No.] giriş-metin-dizin)*. 2 Cilt. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Toparlı, R., Argunşah, M. (2014). *İslâm Mu'inü'l-Mürîd*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Trudgill, P. (1986). *Dialects in contact*. Oxford: Blackwell.

- Ünlü, S. (2004). *Karahanlı Türkçesi satır-arası Kur 'ân tercümesi (TIEM 73 235v/3-450r/7), Giriş-metin-inceleme-analitik dizin*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Eski Türk Dili Bilim Dalı, Ankara.
- Ünlü, S. (2018). *Karahanlı Türkçesi ilk Türkçe satır-altı transkribeli Kur 'ân tercümesi TIEM 73 (8 Cilt)*. Konya: Konya Selçuklu Belediyesi Yayınları.
- Üşenmez, E. (2013). *Kutadgu Bilig tıpkıbasım: Nemengan/Fergana Özbekistan nüshası*. Eskişehir: Eskişehir Valiliği.
- Üşenmez, E., Uçar, E. (2014). *Kutadgu Bilig tıpkıbasım: Kahire nüshası*. Eskişehir: Eskişehir Valiliği.
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen Altuigurisch - Deutsch – Türkisch*. Göttingen: Akademie der Wissenschaften zu Göttingen

